

O papa Francisco ante o cambio climático

El papa Francisco ante el cambio climático

Pope Francis before climate change

VICENTE BELLVER CAPELLA

Catedrático de Filosofía do Dereito
Universidade de Valencia (España)
vicente.bellver@uv.es

Recibido: 07/09/2016 | Aceptado: 22/11/2016

Resumo: Desde o inicio do seu pontificado, o papa Francisco dedicoulle moita atención ao cambio climático. Ese interese intensificouse nos meses anteriores á celebración do Cumio de París (COP-21) sobre Cambio Climático de 2015. Neste traballo sintetizo a posición do papa sobre o cambio climático e o Cumio de París. Pero para valorar o seu maxisterio tanto no seo da Igrexa católica como na comunidade internacional convén tratar dúas cuestións. Primeira, a relación entre a mensaxe do papa Francisco sobre cambio climático e a dos seus predecesores, Xoán Paulo II e Bieito XVI. E segunda, o interese que o papa manifestou polos cumios sobre medio ambiente e, en especial, polo Cumio de París.

Palabras clave: papa Francisco, cambio climático, Igrexa católica, Cumio de París 2015, política ambiental.

Resumen: Desde el inicio de su pontificado, el papa Francisco ha dedicado mucha atención al cambio climático. Ese interés se intensificó en los meses anteriores a la celebración de la Cumbre de París (COP-21) sobre Cambio Climático de 2015. En este trabajo sintetizo la posición del papa sobre el cambio climático y la Cumbre de París. Pero para valorar su magisterio tanto en el seno de la Iglesia católica como en la comunidad internacional conviene tratar dos cuestiones. Primera, la relación entre el mensaje del papa Francisco sobre cambio climático y el de sus predecesores, Juan Pablo II y Benedicto XVI. Y segunda, el interés que el papa ha manifestado por las cumbres sobre medio ambiente y, en especial, por la Cumbre de París.

Palabras clave: papa Francisco, cambio climático, Iglesia católica, Cumbre de París 2015, política ambiental.

Abstract: Since the beginning of his pontificate, Pope Francis has devoted a lot of interest to climate change. It increased in the months before the celebration of the Paris Summit on Climate Change in November 2015. In this paper I synthesize the Pope's position on climate change and the Paris Summit. In order to understand the transcendence of this position within in the Catholic Church and for the international community it is interesting to consider two points. First, the relationship between Francis's

message on climate change and the one of his predecessors: John Paul II and Benedict XVI. Second, the great interest Pope Francis has paid to the international Summits on environment and particularly to the Paris Summit.

Key words: Pope Francis, climate change, Catholic Church, Paris Summit 2015, environmental policy.

Sumario: 1 A Igrexa católica ante o cambio climático: continuidade ou ruptura? 1.1 Xoán Paulo II e o cambio climático. 1.2 Bieito XVI incorpora o cambio climático ao discurso da Igrexa católica. 2 A estratexia de Francisco ante o Cumio de París de 2015. 3 Que di o papa Francisco sobre o cambio climático? 3.1 O punto de partida: vivimos unha situación insostible. 3.2 O cambio climático é, como a crise ecolóxica no seu conxunto, un problema moral. 3.3 O cambio climático require a subordinación da economía ao dereito. 3.4 Urxe un cambio cultural a través da educación. 4 Conclusión. 5 Bibliografía.

O cambio climático ocupa un lugar prioritario na axenda social do papa Francisco. Ao longo de todo 2015, ante o transcendental Cumio de París sobre o Cambio Climático, púxose especialmente de manifesto. En abril de 2015 tivo lugar na Cidade do Vaticano o congreso “Humanidade e desenvolvemento sustentables: a nosa responsabilidade”, celebrado conxuntamente polas Pontificias Academias de Ciencias e Ciencias Sociais, que concluíu cunha declaración que subliñaba a transcendencia do momento actual para adoptar medidas contra o cambio climático, á vista dos graves efectos que producirá entre os que menos contribuíron á súa aparición: os pobres e as xeracións futuras¹. En maio de 2015 publicouse a encíclica *Laudato si'* sobre o coidado da casa común, que, malia non ser monográfica sobre o tema, si lle presta unha destacada atención. No seu discurso ante a Asemblea Xeral das Nacións Unidas en setembro de 2015, Francisco tamén se referiu extensamente ao cambio climático. E ata a celebración da Conferencia das Partes (COP) de París en novembro de 2015 multiplicáronse as súas manifestacións subliñando a transcendencia da cita e pedíndolles aos líderes políticos do mundo que con urxencia adoptasen acordos que realmente fosen eficaces no combate contra este problema.

Nas seguintes páxinas trato de sintetizar a posición do papa Francisco sobre o cambio climático. Pero, antes de entrar neste asunto, ocúpome de dúas cuestións que contribúen a enmarcar axeitadamente ese maxisterio. En primeiro lugar, trato de responder a seguinte cuestión: como pode valorarse a mensaxe do papa Francisco con relación aos seus predecesores, en especial Xoán Paulo II e Bieito XVI? Convén ter presente que non son poucos os que sosteñen que Francisco marcou un cambio substancial con relación aos anteriores papas. En segundo lugar, refírome ao que non dubido en cualificar como a estratexia que desenvolveu o papa Francisco para persuadir a opinión pública mundial acerca da importancia do cambio climático e lograr que o Cumio de París que se desenvolveu en novembro de 2015 resultase fecundo.

1 A IGREXA CATÓLICA ANTE O CAMBIO CLIMÁTICO: CONTINUIDADE OU RUPTURA?

Podería terse a impresión de que foi o papa Francisco quen introduciu o cambio climático na axenda social da Santa Sé, protagonizando unha ruptura cos seus predecesores, que só de xeito moi abstracto se ocuparan da cuestión ambiental. Nada máis afastado da realidade. Indubidablemente, a voz de Francisco ten moito de novidosa. Cada papa imprímelle ao seu pontificado un estilo propio, que o distingue claramente dos anteriores. Francisco referiuse con frecuencia ao cambio climático, e fíxoo en termos dramáticos. Pero, se un compara o que vén dicindo co que dixeran Xoán Paulo II e Bieito XVI, de inmediato advirte que, lonxe

de haber unha solución de continuidade, existe unha robusta liña común. O propio Francisco ponno de manifesto coas moitas e relevantes referencias aos principais textos de Xoán Paulo II e Bieito XVI sobre medio ambiente. E, como enseguida se verá, o repaso dos textos máis significativos destes dous papas así o corrobora.

1.1 Xoán Paulo II e o cambio climático

No seu longo pontificado (1978-2005) Xoán Paulo II ocupouse en numerosas ocasións da cuestión ambiental. Non só lle dedicou monograficamente a *Mensaxe para a Xornada Mundial da Paz* de 1990, senón que nas súas encíclicas, especialmente *Centesimus Annus*, se ocupou en profundidade dela.

Precisamente na mensaxe de 1990, cando aínda pouca xente no mundo oíra falar do cambio climático, e nin sequera había un instrumento xurídico internacional que se ocupase do problema, Xoán Paulo II xa o menciona. Aínda que no documento parece que non se distinguan ben os problemas do burato da capa de ozono e do efecto invernadoiro, Xoán Paulo II dá por bos os datos achegados pola ciencia naquel momento sobre o cambio climático. E iso malia que aínda non se contaba co consenso científico acerca do carácter antropoxénico do cambio climático, que se alcanzaría a partir do 4.º Informe do Panel Intergubernamental para o Cambio Climático (IPCC) de 2007². O papa di: “6. (...) A diminución gradual da capa de ozono e o consecuente «efecto invernadoiro» alcanzaron xa dimensións críticas debido á crecente difusión das industrias, das grandes concentracións urbanas e do consumo enerxético. Os residuos industriais, os gases producidos pola combustión de carburantes fósiles, a deforestación incontrolada, o uso dalgúns tipos de herbicidas, de refrixerantes e propulsores; todo isto, como é ben sabido, deteriora a atmosfera e o medio ambiente. Diso seguíronse múltiples cambios meteorolóxicos e atmosféricos cuxos efectos van desde os danos á saúde ata a posible submersión futura das terras baixas.

Mentres nalgúns casos o dano é xa quizais irreversible, noutros moitos aínda pode deterse. Por conseguinte, é un deber que toda a comunidade humana –individuos, Estados e organizacións internacionais– asuma seriamente as súas responsabilidades”³.

Xoán Paulo II entende que, ante este tipo de problemas, urxe desenvolver unha nova solidariedade entre os países ricos e pobres, xa que son os últimos os que sofren en maior medida as consecuencias dos danos ambientais que a humanidade causou⁴. E chega a afirmar que “non se logrará o equilibrio ecolóxico xusto se non se afrontan directamente as formas estruturais de pobreza existentes no mundo”⁵.

Xoán Paulo II sinala a crise moral do ser humano, que ten no estilo de vida consumista unha das súas expresións máis visibles, como causante do problema ambiental. Entende que esa situación só pode cambiar se se descobre o valor de cada ser humano e da natureza, e se cultivan as virtudes que evitan a explotación tanto do ser humano como da natureza. Para logralo, é imprescindible a educación no que denomina a “responsabilidade ecolóxica”⁶.

Posto que a crise ecolóxica é un problema moral, todos os seres humanos, e en particular os cristiáns, teñen o deber de participar na súa solución⁷. Como guía para esa empresa, propón a San Francisco de Asís, a quen xa proclamara patrón dos ecoloxistas en 1979. Á súa axuda recorre para que conserve “sempre vivo o sentido da «fraternidade» con todas as cousas –creadas boas e belas por Deus todopoderoso– e nos recorde o grave deber de respectalas e custodialas con particular coidado, no ámbito da máis ampla e máis alta fraternidade humana”⁸. Para os que acusaron de panteísta a Francisco por falar en *Laudato si’* de fraternidade

con todas as criaturas, ben está recordar que nos mesmos termos xa se manifestou Xoán Paulo II e que tanto un como outro rexeitan de plano calquera formulación panteísta⁹.

Outra mostra non só do seu compromiso co ambiente, senón do seu carácter precursor neste eido atopámola no recoñecemento que fai do dereito ao medio ambiente. Cando Xoán Paulo II afirmou ese dereito, discutíase a posibilidade de recoñecelo nalgún instrumento xurídico internacional, aínda que finalmente non se logrou. O papa si que o proclama, pero tamén recoñece a insuficiencia do marco xurídico se non vai acompañado de dúas exixencias fundamentais: un cambio no estilo de vida dominante e o recoñecemento do ben do ser humano como centro de toda acción política: “Coa promoción da dignidade humana relaciónase o dereito a un medio ambiente san, xa que este pon de relevo o dinamismo das relacións entre o individuo e a sociedade. Un conxunto de normas internacionais, rexionais e nacionais sobre o medio ambiente está a darlle forma xurídica gradualmente a este dereito. Non obstante, por si soas, as medidas xurídicas non son suficientes. O perigo de danos graves á terra e ao mar, ao clima, á flora e á fauna exige un cambio profundo no estilo de vida típico da moderna sociedade de consumo, particularmente nos países máis ricos (...). O presente e o futuro do mundo dependen da salvagarda da creación, porque hai unha constante interacción entre a persoa humana e a natureza. Pór o ben do ser humano no centro da atención polo medio ambiente é, en realidade, o modo máis seguro para salvagardar a creación; dese xeito, en efecto, estímúlase a responsabilidade de cada un en relación cos recursos naturais e o seu uso racional”¹⁰.

Nos últimos anos do seu pontificado, Xoán Paulo II dedicou unha audiencia xeral ao “compromiso por evitar a catástrofe ecolóxica”. Nesta catequese recolle ideas que expresara en moitas outras ocasións: que o ser humano defraudara as expectativas divinas sobre a súa capacidade de administrar con sabedoría a creación confiada ás súas mans; que a situación provocada por ese modo irresponsable de obrar abocaba á catástrofe; e que, para conxurala, se requiría dunha profunda conversión persoal¹¹. O carácter urxente e grave da crise ecolóxica; a súa relación directa coa exclusión social e o imperativo de acometer conxuntamente a degradación do ambiente e a exclusión social; o ser humano como centro dun novo modo de relacionarse co ambiente; o carácter moral da crise ecolóxica e a consecuente responsabilidade de todos os seres humanos para superala; o consumismo como forma perversa de relación coa natureza; a necesidade de adoptar medidas xurídicas e, ao mesmo tempo, de promover unha educación en virtudes; e San Francisco de Asís como modelo de relación coa natureza: todas estas ideas, apuntadas no maxisterio de Xoán Paulo II, integrarán tamén o núcleo do ensino de Francisco sobre a cuestión ambiental.

1.2 Bieito XVI incorpora o cambio climático ao discurso da Igrexa católica

O pontificado de Bieito XVI continuou a liña de preocupación polo medio ambiente que reiteradamente mostrara Xoán Paulo II. En moitas ocasións insiste no risco de catástrofe que vive a humanidade como consecuencia dun modelo de desenvolvemento contrario ao ser humano, que non só pon a natureza ao bordo do colapso, senón que xera graves danos nos sectores máis desvalidos da humanidade. Para revertir esa crise, que xera inxustiza intra e interxeracional, é tan necesaria a conversión persoal como a substitución do modelo de desenvolvemento vixente por outro que poña o ser humano no centro. Particular interese

teñen dous documentos do seu pontificado: a encíclica *Caritas in Veritate* e a *Mensaxe para a Xornada Mundial da Paz* de 2010.

Na encíclica, Bieito XVI recoñece que a natureza “é un don de Deus para todos, e o seu uso representa para nós unha responsabilidade para cos pobres, as xeracións futuras e toda a humanidade”¹². En consecuencia, existe “unha urxente necesidade moral dunha renovada solidariedade, especialmente nas relacións entre países en vías de desenvolvemento e países altamente industrializados”¹³. Bieito XVI considera que o modo de exercer esa solidariedade no campo da enerxía, tan crucial para combater o cambio climático, consiste en que os países desenvolvidos, ao tempo que diminúen o seu gasto enerxético, transfiran aos países en desenvolvemento as tecnoloxías que lles permitan acceder á enerxía¹⁴. Outra manifestación desa solidariedade consiste en que as autoridades competentes fagan “os esforzos necesarios para que os custos económicos e sociais que derivan do uso dos recursos ambientais comúns se recoñezan de xeito transparente e sexan sufragados totalmente por aqueles que se benefician, e non por outros ou polas xeracións futuras. A protección do contorno, dos recursos e do clima require que todos os responsables internacionais actúen conxuntamente e demostren prontitude para obrar de boa fe, no respecto da lei e a solidariedade coas rexións máis débiles do planeta”¹⁵. Aínda que non utiliza o termo “débeda ecolóxica” que empregará posteriormente Francisco¹⁶, Bieito XVI recolle a idea contida nel, segundo a cal os países desenvolvidos se beneficiaron duns recursos cuxo custo foi repercutido nos menos favorecidos e nas xeracións futuras.

Como Xoán Paulo II, sostén que a crise ecolóxica é unha responsabilidade moral, que afecta especialmente á Igrexa católica: “A Igrexa ten unha responsabilidade respecto á creación e débea facer valer en público. E, ao facelo, non só debe defender a terra, a auga e o aire como dons da creación que pertencen a todos. Debe protexer sobre todo o home contra a destrución de si mesmo. Cómpre que exista unha especie de ecoloxía do home ben entendida. En efecto, a degradación da natureza está estreitamente unida á cultura que modela a convivencia humana: cando se respecta a «ecoloxía humana» [*Centessimus Annus*, n.º 38] na sociedade, tamén a ecoloxía ambiental se beneficia. Así como as virtudes humanas están interrelacionadas, de modo que a debilitación dunha pon en perigo tamén as outras, así tamén o sistema ecolóxico se apoia nun proxecto que abrangue tanto a sa convivencia social como a boa relación coa natureza”¹⁷. Como xa fixera Xoán Paulo II, e porá continuamente de relevo o papa Francisco, existe unha íntima relación entre o respecto á natureza e a xustiza nas relacións sociais.

Bieito XVI dedicou a súa Mensaxe para a Xornada Mundial para a Paz de 2010 á cuestión ambiental, como fixera o seu predecesor 20 anos antes. Non só dá por bo o chamamento que entón fixo Xoán Paulo II, senón que o considera “hoxe aínda máis urxente ante as crecentes manifestacións dunha crise, que sería irresponsable non tomar en seria consideración. Como permanecer indiferentes ante os problemas que derivan de fenómenos como o cambio climático, a desertización, a deterioración e a perda de produtividade de amplas zonas agrícolas, a contaminación dos ríos e das capas acuíferas, a perda da biodiversidade, o aumento de sucesos naturais extremos, a deforestación das áreas ecuatoriais e tropicais? Como descoidar o crecente fenómeno dos chamados «prófugos ambientais», persoas que deben abandonar o ambiente en que viven –e con frecuencia tamén os seus bens– a causa da súa deterioración, para afrontar os perigos e as incógnitas dun desprazamento forzado? Como non reaccionar ante os conflitos actuais, e ante outros potenciais, relacionados co acceso aos recursos naturais? Todas

estas son cuestións que teñen unha repercusión profunda no exercicio dos dereitos humanos, como, por exemplo, o dereito á vida, á alimentación, á saúde e ao desenvolvemento”¹⁸.

Posto que a natureza é un don de Deus para toda a humanidade, “parece urxente lograr unha leal solidariedade interxeracional. Os custos que derivan da utilización dos recursos ambientais comúns non poden deixarse a cargo das xeracións futuras: «Herdeiros de xeracións pasadas e beneficiándonos do traballo dos nosos contemporáneos, estamos obrigados para con todos e non podemos desinteresarnos dos que virán aumentar aínda máis o círculo da familia humana. A solidariedade universal, que é un feito e beneficio para todos, é tamén un deber. Trátase dunha responsabilidade que as xeracións presentes teñen respecto ás futuras, unha responsabilidade que incumbe tamén a cada Estado e á comunidade internacional» [17]. O uso dos recursos naturais debería facerse de xeito que as vantaxes inmediatas non teñan consecuencias negativas para os seres vivos, humanos ou non, do presente e do futuro; que a tutela da propiedade privada non entorpeza o destino universal dos bens [18]; que a intervención do home non comprometa a fecundidade da terra, para agora e para o mañá. Ademais da leal solidariedade interxeracional, cómpre reiterar a urxente necesidade moral dunha renovada solidariedade intraxeracional, especialmente nas relacións entre países en vías de desenvolvemento e aqueles altamente industrializados”¹⁹.

Aínda que sexa de forma moi sucinta, na carta que Bieito XVI lle dirixiu ao patriarca de Constantinopla en 2007 menciona as estreitas relacións que existen entre a actividade humana, o cambio climático e a xustiza social: “A conservación do medio ambiente, a promoción do desenvolvemento sustentable e a atención particular ao cambio climático son cuestións que preocupan moito toda a familia humana. Ningunha nación ou sector comercial pode ignorar as implicacións éticas presentes en todo desenvolvemento económico e social. A investigación científica demostra cada vez con máis claridade que o impacto da actividade humana en calquera lugar ou rexión pode ter efectos sobre todo o mundo. As consecuencias do descoido do medio ambiente non se limitan á rexión inmediata ou a un pobo, porque danan sempre a convivencia humana, e así traizoan a dignidade humana e violan os dereitos dos cidadáns, que desexan vivir nun ambiente seguro”²⁰. Este texto pon de manifesto tamén como a cuestión ecolóxica constitúe unha preocupación compartida pola Igrexa católica e a ortodoxa, e contribúe a facilitar o diálogo ecuménico.

2 A ESTRATEXIA DE FRANCISCO ANTE O CUMIO DE PARÍS DE 2015

Desde o inicio do seu pontificado, Francisco prestoulle unha atención particular á cuestión ambiental e, en concreto, ao cambio climático. Aínda que foron frecuentes as súas manifestacións públicas sobre o tema, o núcleo do seu pensamento contense na encíclica *Laudato si'* e en tres discursos que dan conta dos principais puntos do seu maxisterio social: os dous dirixidos aos movementos populares en outubro de 2014 no Vaticano e en xullo de 2015 en Santa Cruz de la Sierra (Bolivia), e a súa intervención ante a Asemblea Xeral das Nacións Unidas en setembro de 2015.

Non é exaxerado dicir que a súa preocupación polo medio ambiente e o cambio climático se concretou, nos meses anteriores ao Cumio de París de finais de 2015, nunha batería de actuacións dirixidas a mostrar o seu apoio para que nesa reunión se alcanzase un acordo xusto e eficaz. A máis relevante foi, sen dúbida, a publicación da encíclica *Laudato si'* en maio de

2015. Nela dedícanse moitas páxinas expresamente ao cambio climático. Para comprender todo o seu alcance, é necesario interpretalas á luz do conxunto da encíclica, que contén a visión ecolóxica do papa Francisco.

En setembro de 2015, practicamente en vésperas do Cumio de París, teñen lugar tres acontecementos que se poden enmarcar dentro desa campaña papal dirixida ás nacións do mundo para que actúen en París en favor do ben común. En primeiro lugar, celébrase no Vaticano un encontro sobre “xustiza ambiental e cambio climático”, e diante dos seus participantes o papa dixo: “Ante a emerxencia do cambio climático e coa mirada posta nos encontros cruciais que afrontaremos nos próximos meses –a aprobación dos Obxectivos do Desenvolvemento Sustentable por parte das Nacións Unidas a finais deste mes e sobre todo a COP 21 de París a principios de decembro–, querería propor que este diálogo se converta nunha auténtica alianza para chegar a acordos ambientais globais verdadeiramente significativos”²¹. Nese discurso, o papa pregúntase por que debemos ocuparnos do cambio climático, e a resposta é unha magnífica síntese do seu pensamento: “Non podemos esquecer as graves consecuencias sociais do cambio climático: son os máis pobres os que sofren con maior dureza as súas consecuencias! Por iso –como ben destaca o título deste encontro– a cuestión do clima é unha cuestión de xustiza; e de solidariedade, da que a xustiza nunca pode separarse. Está en xogo a dignidade de cada persoa, como pobo, como comunidade, como muller e como home”²².

Poucos días despois do mencionado congreso, o papa atopouse cos ministros de medio ambiente da Unión Europea, aos que lles insistiu tamén na importancia de aprobar os Obxectivos do Desenvolvemento Sustentable e dos acordos do Cumio de París. Para afrontar con éxito esas citas, suxírelles tres principios de acción: “En primeiro lugar, o principio de solidariedade (...) que quere dicir usar instrumentos eficaces, capaces de unir a loita contra a degradación ambiental coa loita contra a pobreza (...). En segundo lugar, o principio de xustiza. Na encíclica *Laudato si'* falei de «débeda ecolóxica», sobre todo entre o Norte e o Sur, relacionada con desequilibrios comerciais con consecuencias no ámbito ecolóxico, así como co uso desproporcionado dos recursos naturais levado a cabo historicamente por algúns países. Debemos saldar esta débeda (...). En terceiro lugar, o principio de participación, que require a implicación de todos os interlocutores, mesmo os que a miúdo permanecen á marxe dos procesos decisorios (...). Solidariedade, xustiza e participación por respecto á nosa dignidade e por respecto á creación”²³.

En terceiro lugar, o seu discurso ante a Asemblea Xeral das Nacións Unidas tivo como tema central a cuestión ambiental. Reafirmouse, coa mesma claridade e contundencia que en anteriores ocasións, na relación existente entre degradación ambiental e exclusión social, e na urxencia de loitar contra estas “tremendas atrocidades” e facer xustiza. Como nos outros discursos, manifesta o seu compromiso como máxima autoridade da Igrexa católica cos Obxectivos para o Desenvolvemento Sustentable das Nacións Unidas e co Cumio de París: “O dramático de toda esta situación de exclusión e falta de equidade, coas súas claras consecuencias, lévame xunto a todo o pobo cristián e a tantos outros a tomar conciencia tamén da miña grave responsabilidade ao respecto, polo cal alzo a miña voz, xunto á de todos aqueles que arelan solucións urxentes e efectivas. A adopción da Axenda 2030 para o Desenvolvemento Sustentable no Cumio Mundial que se iniciará hoxe mesmo é un importante sinal de esperanza. Confío tamén en que a Conferencia de París sobre o cambio climático logre acordos fundamentais e eficaces”²⁴.

Nas semanas inmediatamente anteriores ao Cumio de París, Francisco tamén tivo oportunidade de dirixirse a dous organismos das Nacións Unidas e volveu recordar a urxencia da acción contra o cambio climático para facer xustiza aos máis desfavorecidos. Na mensaxe dirixida á FAO con ocasión da Xornada Mundial da Alimentación, fixo mención expresa á ameaza que o cambio climático supón para a seguridade alimentaria e á necesidade de actuar para evitar eses efectos, que se ceban nos máis vulnerables²⁵. Días antes do Cumio de París, tivo oportunidade de visitar a sede da Axencia das Nacións Unidas para o Medio Ambiente (UNEP) en Nairobi. Alí renovou o seu apoio ao Cumio de París e a súa confianza en que o acordo que se alcanzase se sustentase sobre os principios enunciados ante os ministros de medio ambiente da Unión Europea²⁶ e detalladamente expostos en *Laudato si'*. Mantivo o ton dramático característico das súas intervencións sobre o cambio climático, advertindo da catástrofe que suporía que os intereses particulares prevalecesen sobre o ben común²⁷.

Ademais destas declaracións, o papa enviou os seus propios zapatos a París, como tantos cidadáns do mundo, para participar así dun xeito simbólico na marcha polo clima organizada en distintas capitais do mundo para exercer presión sobre os líderes reunidos no Cumio do Clima, e que foi prohibida en París por razóns de seguridade.

O cardeal Pietro Parolin, secretario de Estado da Santa Sé, interveu en nome do papa en dous foros das Nacións Unidas sobre o cambio climático. O primeiro foi o Cumio do Clima de 2014, celebrado no marco da Asemblea Xeral das Nacións Unidas. O seu discurso naquela ocasión, como podía suporse, foi unha síntese do que Francisco viñera dicindo desde que iniciou o seu pontificado. Monseñor Parolin entende que o cambio climático só se pode afrontar axeitadamente se é comprendido nas súas múltiples dimensións: como un problema moral, político, xurídico, científico-tecnolóxico e cultural.

Posto que o cambio climático obedece a causas humanas –e os seus efectos prexudican todos os seres humanos presentes, en particular os máis pobres, e as xeracións futuras–, temos o imperativo moral de actuar. Para que esa actuación se dirixa ao ben común, é imprescindible desenvolver, mediante o diálogo, unha política de cooperación efectiva por parte de toda a comunidade internacional. Monseñor Parolin invoca dous principios xurídicos moi coñecidos no marco das Nacións Unidas, e que deben informar ese diálogo: o principio de solidariedade e a responsabilidade de protexer: “In this regard, it seems opportune to recall a concept which was also developed within the forum of the United Nations, that is, the responsibility to protect. States have a common responsibility to protect the world climate by means of mitigation and adaptation measure, as well as by sharing technologies and “know-how”. But above all they have a shared responsibility to protect our planet and the human family, ensuring present and future generations have the possibility of living in a safe and worthy environment. The technological and operational bases needed to facilitate this mutual responsibility are already available or within our reach. We have the capacity to start and strengthen a true and beneficial process which will irrigate, as it were, through adaptation and mitigation activities, the field of economic and technological innovation where it is possible to cultivate two interconnected objectives: combating poverty and easing the effects of climate change”²⁸.

O secretario de Estado avalou o criterio asentado desde o Convenio Marco sobre Cambio Climático de 1992, segundo o cal as políticas deben perseguir tanto a mitigación dos efectos do cambio climático como a adaptación dos países a estes, e afirmou que existen as tecnoloxías necesarias para iso. Pero, e aquí está a súa achega específica, insistiu na necesidade de interconectar a loita contra a pobreza coa diminución dos efectos do cambio climático.

Monseñor Parolin tamén fixo fincapé na necesidade dun cambio cultural, que afecta ás comunidades e ás persoas, e que consiste basicamente en cambiar os modelos de desenvolvemento e de vida insustentables por outros máis respectuosos coa natureza, entendida como regalo de Deus.

O secretario de Estado da Santa Sé interveu tamén no Cumio do Clima de París, en novembro de 2015. En sintonía co contido en *Laudato si'*, propuxo tres piares sobre os que debería levantarse un acordo global que realmente servise para transformar a situación. O primeiro piar consiste en adoptar unha perspectiva ética que informe o acordo. O cambio climático puxo de manifesto dun xeito máis obvio aínda que somos unha soa familia e que os prexuízos dese cambio afectan a todos, aínda que de xeito especial aos máis pobres, que son os que menos responsabilidade teñen na creación do problema. De aí que o acordo que se adopte debería sustentarse sobre “o imperativo ético de actuar nun contexto de solidariedade global, de acordo coas responsabilidades comúns pero diferenciadas de cada un”²⁹. O segundo dos piares consiste en conseguir que o acordo sirva de orientación non só para os gobernos, senón para todos os axentes responsables do cambio climático, de maneira que se logre avanzar cara a “unha economía de baixo contido en carbono e un desenvolvemento humano integral”³⁰. O terceiro piar é o do longo alcance que debe informar o acordo de París e toda a política sobre cambio climático. Para lograr que eses acordos acaden o seu pleno cumprimento ao longo do tempo, é imprescindible que se poida supervisar o grao de cumprimento e que se poidan revisar para fixar outros máis ambiciosos. Como xa fixo en 2014, tamén agora monseñor Parolin insiste na necesidade de cambiar a través da educación, e resume a mensaxe do papa sobre o cambio climático en tres obxectivos: “aliviar os impactos do cambio climático, combater a pobreza e facer que florezca a dignidade do ser humano”³¹.

3 QUE DI O PAPA FRANCISCO SOBRE O CAMBIO CLIMÁTICO?

Na primeira epígrafe viuse que a cuestión ambiental, e o cambio climático en concreto, non é unha novidade que achegase o papa Francisco á Igrexa. Tanto Xoán Paulo II como Bieito XVI ocupáronse en profundidade dela e, de feito, o maxisterio de Francisco apóiase sobre aquelas bases. Indubidablemente, a súa voz ten un acento propio, que se advirte principalmente polo clara, concreta e urxente da súa chamada. Na segunda epígrafe mostrei como o papa despregou unha poderosa estratexia dirixida a concienciar sobre a importancia do cambio climático, e a necesidade de adoptar medidas radicais e urxentes que, entre outros elementos, incluía o apoio ao Cumio do Clima de París e tamén aos Obxectivos do Desenvolvemento Sustentable aprobados na Asemblea Xeral das Nacións Unidas de 2015. A ese apoio móveo o convencemento de que o diálogo internacional dirixido á consecución do ben común é un elemento fundamental para alcanzar a xustiza climática. Pero, chegados a este punto, a cuestión principal é saber o que Francisco di sobre o cambio climático.

Revisando o conxunto das súas intervencións sobre este tema, axiña se detectan tres características comúns. Primeiro, existe unha liña argumental clara e coherente, que se fai de inmediato visible e que mantén inalterada ao longo de todos os seus escritos e discursos. Segundo, aínda que o discurso do papa neste eido inclúe referencias ás bases teolóxicas e filolóxicas sobre as que se sustenta, móvese máis ben no nivel da interpelación para a acción que no da reflexión³². E terceiro, o papa aborda a cuestión ecolóxica con gran preocupación, nuns

tons moitas veces dramáticos e apelando con severidade á responsabilidade das persoas. Pero mantén en todo momento a esperanza na capacidade de transformación do ser humano³³.

Aínda que son moitas as intervencións en que aproveitou para falar da cuestión ecolóxica e do cambio climático, o documento en que o papa expón de forma monográfica o seu maxisterio³⁴ nesta materia é a encíclica *Laudato si'*. A encíclica foi acollida con interese e mesmo con entusiasmo³⁵, pero non faltaron as críticas³⁶, mesmo entre os católicos³⁷. En todo caso, coa publicación deste documento tanto partidarios como detractores recoñecen que o papa puxo o cambio climático entre as prioridades da súa axenda social. A encíclica non se pode separar do discurso que só uns meses despois pronunciou ante a Asemblea Xeral das Nacións Unidas. Ambos os dous documentos van dirixidos a toda a humanidade, para concienciar acerca dun problema global que ten un carácter estrutural (e, por iso, require dun cambio do sistema socioeconómico) pero que, en primeiro lugar, é moral (polo que non poderá resolverse se non hai conversión persoal)³⁸.

Seguidamente, tratarei de sintetizar os puntos principais do maxisterio papal sobre o cambio climático.

3.1 O punto de partida: vivimos unha situación insostible

Os presupostos sobre os que se asenta a posición de Francisco ante o cambio climático son os seguintes:

- Existe o cambio climático: “Hai un consenso científico moi consistente que indica que nos atopamos ante un preocupante quecemento do sistema climático”³⁹.

- Está causado (polo menos en parte) pola acción humana e concretamente polas emisións de gases de efecto invernadoiro: “É verdade que hai outros factores (como o vulcanismo, as variacións da órbita e do eixe da Terra ou o ciclo solar), pero numerosos estudos científicos sinalan que a maior parte do quecemento global das últimas décadas se debe á gran concentración de gases de efecto invernadoiro (dióxido de carbono, metano, óxidos de nitróxeno e outros) emitidos sobre todo a causa da actividade humana”⁴⁰.

- Este cambio climático global pode ter efectos desastrosos para a humanidade. “Se a actual tendencia continúa, este século podería ser testemuña de cambios climáticos inauditos e dunha destrución sen precedentes dos ecosistemas, con graves consecuencias para todos nós”⁴¹. Francisco non se conforma con advertir deses riscos, senón que llelo reprocha aos que non os toman en serio: “As predicións catastróficas xa non poden ser miradas con desprezo e ironía”⁴².

- Mentres que son os ricos os principais causantes das emisións de gases de efecto invernadoiro, son os máis pobres os que sofren en maior medida os efectos negativos do cambio climático⁴³.

- A acción do ser humano desde a Revolución Industrial foi devastadora para a natureza: “Nunca maltratamos e mancamos a nosa casa común como nos últimos dous séculos”. Non obstante, lonxe de actuar con prontitude, cando o ser humano tivo coñecemento e conciencia dos desastres causados, mantívose na irresponsabilidade: “A política e a empresa reaccionan con lentitude, lonxe de estar á altura dos desafíos mundiais. Neste sentido, pódese dicir que, mentres a humanidade do período postindustrial quizais sexa recordada como unha das máis irresponsables da historia, é de esperar que a humanidade de comezos do século XXI poida ser recordada por ter asumido con xenerosidade as súas graves responsabilidades”⁴⁴.

3.2 O cambio climático é, como a crise ecolóxica no seu conxunto, un problema moral

Cando se pensa no xeito de reducir e mitigar os efectos do cambio climático, inmediatamente fálase de innovación e transferencia tecnolóxica, de conseguir fontes de enerxía que eviten as emisións de gases de efecto invernadoiro, de cambiar o modelo económico, e de políticas públicas e normas xurídicas que fagan posible todos eses cambios. Pero o papa, aínda que tamén fai referencia a eses aspectos, vai máis alá e busca a raíz máis profunda do cambio climático. Segundo el, esa raíz é moral porque (1) o cambio climático foi causado pola acción libre do ser humano, (2) afecta de xeito desigual á humanidade e (3) só pode resolverse cun cambio ético nas persoas.

Estas tres razóns acerca de por que o cambio climático é un problema moral aparecen apuntadas nos dous discursos que o secretario de Estado da Santa Sé, monseñor Pietro Parolin, pronunciou nas dúas reunións das Nacións Unidas sobre o cambio climático nas que participou e que xa mencionei. No primeiro dos seus discursos dixo: “Sábese que o cambio climático suscita non só consideracións científicas, ambientais e socioeconómicas, senón tamén e sobre todo outras de carácter ético e moral, porque lles afecta a todos, en particular aos máis pobres de entre nós, aqueles que están máis expostos a estes cambios”⁴⁵. Na medida en que o problema está causado pola acción humana e prexudica os máis desfavorecidos, calquera acordo que se adopte neste campo deberá “basearse no recoñecemento tanto do imperativo ético de actuar nun contexto de solidariedade global como no recoñecemento das responsabilidades comúns pero diferenciadas de cada un, conforme as súas respectivas capacidades e condicións”⁴⁶. Parolin non fai outra cousa que recoller ideas que o mesmo papa expresara noutras ocasións, como mostro a continuación.

- (1) O cambio climático foi causado pola acción do ser humano. Francisco sostén que foi un modo erróneo de entender a nosa relación coa natureza o causante da crise ecolóxica global e tamén do cambio climático. O papa denomínoa o “paradigma tecnocrático”⁴⁷: unha concepción das relacións do ser humano coa natureza, cos demais e consigo mesmo que só lles recoñece un valor instrumental a esas realidades e que, polo tanto, nega a existencia de ningún límite na acción humana. A ética sométese á política, a política á tecnociencia, e a tecnociencia ao primado das finanzas. Pero cando todo se volve instrumental tamén o ser humano acaba reducido a esa condición que o aniquila. E aínda que toda a humanidade acaba padecendo eses efectos, posto que todos somos interdependentes, fanse notar sobre todo entre os seres humanos máis vulnerables da Terra e na natureza: os primeiros “son descartados” en canto deixan de ser útiles e a segunda é sistematicamente devastada.

Cegados polos avances que ese paradigma proporcionaba en termos de crecemento económico e mellora das condicións de vida, a humanidade foi incapaz de ver a perversión dun sistema construído sobre esas bases. Pero desde hai xa bastantes décadas ninguén pode alegar unha ignorancia involuntaria. Somos plenamente conscientes do dano que lle infliximos á natureza e aos máis pobres como consecuencia da aplicación dese paradigma tecnocrático. De aquí que teña a enorme responsabilidade de reconstruír a vida social sobre unhas bases que contribúan efectivamente a aliviar o impacto do cambio climático, loitar contra a pobreza e respectar a dignidade de todo ser humano.

- (2) O cambio climático aféctalle de xeito desigual á humanidade. Aínda que todos somos responsables dos danos causados, é obvio que os niveis de responsabilidade son moi distintos por dúas razóns: porque a contribución a eses danos é moi desigual, e porque a distribución

deses danos entre as persoas tamén foi moi desigual. Así, os que máis contribuíron a crear o problema teñen unha responsabilidade proporcionalmente maior de contribuír á súa solución. E os que máis expostos quedaron aos efectos negativos teñen dereito a unha reparación maior.

Pódese falar dun dobre deber de restituír e de reparar. De restituír porque o clima é un ben común do que os máis pobres foron despoixados pola acción abusiva dos que se desenvolveron baseándose no uso intensivo de enerxías fósiles. E de reparar porque a alteración climática pola acción humana está a causar estragos entre os que menos contribuíron ao quecemento e eses danos deben ser reparados. A restitución concrétase en accións dirixidas a mitigar os efectos do cambio climático mediante a transferencia das tecnoloxías axeitadas. A reparación consiste en proporcionar os recursos necesarios para que as poboacións afectadas polo cambio climático poidan adaptar as súas vidas á nova situación. O papa fala da débeda ecolóxica e esténdea non só á explotación inxusta de recursos naturais nos países do Sur, senón tamén ao clima: “Especialmente hai que computar o uso do espazo ambiental de todo o planeta para depositar residuos gasosos que se foron acumulando durante dous séculos e xeraron unha situación que agora afecta a todos os países do mundo. O quecemento orixinado polo enorme consumo dalgúns países ricos ten repercusións nos lugares máis pobres da terra, especialmente en África, onde o aumento da temperatura, unido á seca, fai estragos no rendemento dos cultivos”⁴⁸.

- (3) O cambio climático só se pode combater cunha conversión das persoas. Como veremos na epígrafe seguinte, son imprescindibles os cambios nas políticas, no dereito e na economía para conxurar o risco de catástrofe ambiental e evitar a exclusión social inherente ao sistema dominante. Pero ningún deses cambios producirá verdadeiro efecto se o ser humano non cambia o seu corazón, se non se converte⁴⁹, de aí que a revolución ambiental á cal anima o papa sexa, en primeiro lugar, unha revolución ética.

O papa concreta esa conversión na superación do individualismo dominante da cultura contemporánea, que ten no consumismo⁵⁰ e na “globalización da indiferenza”⁵¹ dúas das súas expresións máis sobranceiras. No seu lugar, propón que o ser humano saia de si mesmo para descubrir o valor da realidade. “Sempre é posible volver desenvolver a capacidade de saír de si cara ao outro. Sen ela non se recoñece as demais criaturas no seu propio valor, non interesa coidar algo para os demais, non hai capacidade de pór límites para evitar o sufrimento ou a deterioración do que nos rodea. A actitude básica de autotranscenderse, rompendo a conciencia illada e a autorreferencialidade, é a raíz que fai posible todo coidado dos demais e do medio ambiente, e que fai xermolar a reacción moral de considerar o impacto que xera cada acción e cada decisión persoal fóra dun mesmo. Cando somos capaces de superar o individualismo, realmente pódese desenvolver un estilo de vida alternativo e vólvese posible un cambio importante na sociedade”⁵².

Lonxe de centrarse en exclusiva nos cambios estruturais, que por suposto reivindica con forza, o papa dálles importancia aos cambios persoais, por moi insignificantes que parezan: “Non hai que pensar que eses esforzos non van cambiar o mundo. Esas accións derraman un ben na sociedade que sempre produce froitos máis alá do que se poida constatar, porque provocan no seo desta terra un ben que sempre tende a difundirse, ás veces invisiblemente”⁵³. Para non deixar lugar a dúbidas, o papa menciona expresamente, como exemplos de boas prácticas que contribuirán ao cambio que debemos levar a cabo, unha serie de accións que están ao alcance da vida ordinaria de calquera persoa⁵⁴.

3.3 O cambio climático require a subordinación da economía ao dereito

Ao longo da encíclica, o papa menciona algúns dos documentos xurídicos e dos cumios de alcance internacional directamente relacionados co medio ambiente e o cambio climático. En xeral, fai un balance bastante negativo desas reunións en que, “por falta de decisión política, non alcanzaron acordos ambientais globais realmente significativos e eficaces”⁵⁵. Como prototipo de fracaso maiúsculo, sinala a Conferencia Río+20 de 2012. Aínda que non o chega a dicir expresamente, pódese entender que a pon como exemplo do que non debería ser en ningún caso o Cumio de París⁵⁶.

Pola contra, aplaude a Conferencia de Río, a pesar de que os seus logros, que cualifica de proféticos, non deron os resultados esperados por falta de vontade política: “Aínda que aquel cumio foi verdadeiramente superador e profético para a súa época, os acordos tiveron un baixo nivel de desenvolvemento porque non se estableceron axeitados mecanismos de control, de revisión periódica e de sanción dos incumprimentos. Os principios enunciados seguen reclamando camiños eficaces e áxiles de execución práctica”⁵⁷. Fai mención expresa dalgúns principios consagrados na Declaración de Río, como os de cooperación internacional, “o que contamina paga” e o de avaliación do impacto ambiental⁵⁸. Especial atención lle presta ao principio de precaución tamén consagrado na Declaración de Río e, dentro da diversidade de interpretacións que admite ese principio, parece apostar por unha ampla e exixente⁵⁹.

Pero o papa non se limita a facer seu sen máis o discurso oficial das Nacións Unidas sobre cambio climático. Así, rexeita unha das medidas estrela adoptadas no Convenio Marco sobre Cambio Climático, o mercado de emisións de gases de efecto invernadoiro: “A estratexia de compravenda de bonos de carbono pode dar lugar a unha nova forma de especulación, e non servir para reducir a emisión global de gases contaminantes. Este sistema parece ser unha solución rápida e doada, coa aparencia de certo compromiso co medio ambiente, pero que de ningún xeito implica un cambio radical á altura das circunstancias. Máis ben pode converterse nun recurso diversivo que permita soste o sobreconsumo dalgúns países e sectores”⁶⁰.

E é que a proposta de Francisco para reducir as emisións pivota sobre dous eixes: a pronta substitución das fontes de enerxía baseadas en combustibles fósiles por outras que non emitan carbono⁶¹; e pola desaceleración⁶² e o decrecemento da economía dos países máis podentes para que os países que aínda non acadaron un nivel suficiente de crecemento poidan alcanzalo⁶³.

Pero, máis alá destas exixencias concretas dirixidas a reducir as emisións de gases de efecto invernadoiro, precísase dun cambio urxente do modelo económico que consiste en pór as finanzas ao servizo das persoas e non ao revés, como sucede neste momento⁶⁴: “A política non debe someterse á economía e esta non debe someterse aos ditames e ao paradigma eficientista da tecnocracia. Hoxe, pensando no ben común, necesitamos imperiosamente que a política e a economía, en diálogo, se coloquen decididamente ao servizo da vida, especialmente da vida humana. A salvación dos bancos custe o que custe, facéndolle pagar o prezo á poboación, sen a firme decisión de revisar e reformar o enteiro sistema, reafirma un dominio absoluto das finanzas que non ten futuro e que só poderá xerar novas crises despois dunha longa, custosa e aparente curación”⁶⁵.

O papa entende que neste punto non caben medias tintas: “Non abonda conciliar, nun termo medio, o coidado da natureza coa renda financeira, ou a preservación do ambiente co progreso. Neste tema os termos medios son só unha pequena demora na derruba. Sim-

plemente se trata de redefinir o progreso. Un desenvolvemento tecnolóxico e económico que non deixa un mundo mellor e unha calidade de vida integralmente superior non pode considerarse progreso”⁶⁶.

Consciente da estreita relación que existe entre todos os aspectos da realidade e da consecuente complexidade dos problemas que afrontamos, o papa insiste unha e outra vez no diálogo como vía para alcanzar os acordos e compromisos que poden levar á consecución do ben común: “Necesitamos unha política que pense con visión ampla, e que leve adiante unha reformulación integral, incorporando nun diálogo interdisciplinario os diversos aspectos da crise”⁶⁷. Avoga por que ese diálogo se leve a cabo non só na política, senón tamén entre a política e a economía, a relixión e a ciencia, e entre as mesmas relixións⁶⁸.

3.4 Urxe un cambio cultural a través da educación

Vimos que Francisco considera que a revolución debe levarse tanto no plano da vida social, pondo a economía ao servizo da persoa por medio do dereito, como no da vida individual, coa conversión moral. Ambos os dous cambios precisan de (e, ao mesmo tempo, darán lugar a) un contexto cultural propicio. A cultura dominante non só acaba co ambiente e xera exclusión, senón que destrúe os seus propios protagonistas: “Cando as persoas se volven autorreferenciais e se illan na súa propia conciencia, acrecentan a súa voracidade. Mentres máis baleiro está o corazón da persoa, máis necesita obxectos para comprar, posuír e consumir. Neste contexto, non parece posible que alguén acepte que a realidade lle marque límites. Tampouco existe nese horizonte un verdadeiro ben común. Se tal tipo de suxeito é o que tende a predominar nunha sociedade, as normas só serán respectadas na medida en que non contradigan as propias necesidades. Por iso, non pensemos só na posibilidade de terribles fenómenos climáticos ou en grandes desastres naturais, senón tamén en catástrofes derivadas de crises sociais, porque a obsesión por un estilo de vida consumista, sobre todo cando só uns poucos o poidan soste, só poderá provocar violencia e destrución recíproca”⁶⁹.

Fronte a ese estado de cousas, urxe “unha valente revolución cultural”⁷⁰ que abandone a “cultura do descarte”⁷¹ e asuma a “cultura do coidado”. Para logralo, as solucións políticas e técnicas son insuficientes se non van acompañadas dun “proceso de educación que promova novos estilos de vida. Un novo estilo cultural. Isto exige unha formación destinada a fomentar en nenos e nenas, mulleres e homes, mozos e adultos, a asunción dunha cultura do coidado; coidado de si, coidado do outro, coidado do ambiente; en lugar da cultura da degradación e do descarte”⁷².

Esa educación ten que buscar non só informar, senón crear hábitos dirixidos a “recuperar os distintos niveis do equilibrio ecolóxico: o interno cun mesmo, o solidario cos demais, o natural con todos os seres vivos, o espiritual con Deus. A educación ambiental debería dispornos a dar ese salto cara ao misterio, desde onde unha ética ecolóxica adquire o seu sentido máis fondo no noso modo de relacionarnos coa natureza, os demais, nós mesmos e Deus”⁷³.

4 CONCLUSIÓN

O compromiso público do papa Francisco co cambio climático supuxo unha aldrabada na conciencia da humanidade actual. A súa posición non constitúe unha novidade radical no maxisterio dos papas porque xa os seus antecesores se ocuparon deste asunto, subliñando a relación entre cambio climático e exclusión social, a raíz moral deste problema e a necesidade de construír un sistema alternativo de desenvolvemento centrado na persoa. Francisco fixo

súas todas esas formulacións e foi máis alá. Como? Proclamando aos catro ventos o alcance social da crise climática e exixindo en consecuencia unha radical transformación do sistema económico e social vixente. Só así se poderán mitigar os efectos máis devastadores e irreversibles do quecemento global e, máis importante aínda, erradicarase a exclusión social en que vive unha enorme porción da humanidade. Nesa clave de transformación urxente deben interpretarse a encíclica *Laudato si'* e as súas manifestacións sobre o cambio climático nos meses anteriores ao Cumio de París.

5 BIBLIOGRAFÍA

- Ballesteros, J., "La insostenibilidad de la globalización existente: de la financiarización a la ecologización de la economía y la sociedad", *Revista de la Facultad de Ciencias Sociales y Jurídicas de Elche*, vol. I, n.º 8 (2012), pp. 15-36.
- Ballesteros, J., "El Papa Francisco, crítico del utilitarismo", en Cristina Hermida e José Antonio Santos (eds.), *Una filosofía del Derecho en acción. Homenaje al prof. Andrés Ollero*, Congreso dos Deputados, Madrid, 2015, pp. 2613-2626.
- Bellver Capella, V., "El Derecho frente al cambio climático: ascenso y decadencia del Protocolo de Kyoto", en Fernández, E., e Garibo, A. P., (eds.), *El futuro de los derechos humanos*, Tirant lo Blanch, Valencia, 2016, pp. 208-238.
- Bieito XVI, *Encíclica Caritas in Veritate*, http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/es/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html (10 de marzo de 2016).
- Bieito XVI, *Mensaje para la XLIII Jornada Mundial de la Paz 2010: Si quieres promover la paz, protege la creación*, n.º 4, http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/es/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20091208_xliii-world-day-peace.html (12 de marzo de 2016).
- Bieito XVI, *Carta al Patriarca Euménico de Constantinopla con ocasión del VII Simposio sobre el tema "Religión, ciencia y medio ambiente"*, 1 de setembro de 2007, http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/es/letters/2007/documents/hf_ben-xvi_let_20070901_symposium-environment.html (10 de abril de 2016).
- Francisco, *Exhortación Apostólica Evangelii Gaudium*, 24 de novembro de 2013, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html (acceso 12 de marzo de 2016).
- Francisco, *Encíclica Laudato si'*, 24 de maio de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html (12 de marzo de 2016).
- Francisco, *Discurso en el II Encuentro Mundial de los movimientos populares*, Santa Cruz de la Sierra, 9 de xullo de 2015, n.º 2, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2015/july/documents/papa-francesco_20150709_bolivia-movimenti-popolari.html (12 de marzo de 2016).
- Francisco, *Discurso a los participantes en el encuentro "Justicia ambiental y cambio climático" organizado por la "Fondazione per lo sviluppo sostenibile"*, Ciudad del Vaticano, 11 de setembro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2015/september/documents/papa-francesco_20150911_fondazione-sviluppo-sostenibile.html (10 de marzo de 2016).
- Francisco, *Discurso a los ministros del Ambiente de la Unión Europea*, Cidade do Vaticano, 16 de setembro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2015/september/documents/papa-francesco_20150916_ministri-ambiente-unione-europea.html (12 de marzo de 2016).
- Francisco, *Encuentro con los miembros de la Asamblea General de la Organización de las Naciones Unidas*, Nueva York, 25 de setembro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2015/september/documents/papa-francesco_20150925_onu-visita.html (12 de marzo de 2016).
- Francisco, *Mensaje para la Jornada Mundial de la Alimentación 2015*, 16 de outubro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/messages/food/documents/papa-francesco_20151016_messaggio-giornata-alimentazione.html (12 de marzo de 2016).
- Francisco, *Discurso en la Oficina de las Naciones Unidas en Nairobi*, 26 de novembro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2015/november/documents/papa-francesco_20151126_kenya-unon.html (12 de marzo de 2016).
- Grunwald, M., "Why the Pope is wrong about climate", *Politico*, 25 de setembro de 2015, <http://www.politico.com/agenda/story/2015/09/why-the-pope-is-wrong-about-climate-000257> (5 de marzo de 2016).
- Hamilton, C., "The Sacrament of Creation: What Can We Expect from Pope Francis's Ecological Encyclical?", *ABC Religion and Ethics*, 4 de marzo de 2016, <http://clivehamilton.com/the-sacrament-of-creation-what-can-we-expect-from-pope-franciss-ecological-encyclical/#sthash.SjwQJUh.dpuf> (12 de marzo de 2016).

- Maibach, E.; Leiserowitz, A.; Roser-Renouf, C.; Myers, T.; Rosenthal, S., e Feinberg, G., *The Francis Effect: How Pope Francis Changed the Conversation about Global Warming*, George Mason University Center for Climate Change Communication, Fairfax (Virginia), 2015, http://environment.yale.edu/climate-communication-OFF/files/The_Francis_Effect.pdf (10 de maio de 2016).
- Obama, B., "Remarks by the President on Sustainable Development Goals", The White House. Office of the Press Secretary, 27 de setembro de 2016, <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2015/09/27/remarks-president-sustainable-development-goals> (5 de marzo de 2016).
- Parolin, P., *Intervención de la Santa Sede en la Cumbre del Clima*, Asemblea Xeral das Nacións Unidas, Nova York, 23 de setembro de 2014, http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/parolin/2014/documents/rc_seg-st_20140923_parolin-onu-clima_en.html (12 de marzo de 2016).
- Parolin, P., *Intervención de la Santa Sede en la XXI Conferencia de Estados Partes en la Convención (COP21)*, París, 30 de novembro de 2015, http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/parolin/2015/documents/rc_seg-st_20151130_parolin-cop-21_it.html (22 de xuño de 2016).
- Pontificia Academia das Ciencias e a Pontificia Academia das Ciencias Sociais, *Declaración conjunta sobre "Humanidad y naturaleza sostenibles: nuestra responsabilidad"*, Cidade do Vaticano, 6 de maio de 2014, <http://www.casinapioiv.va/content/accademia/en/events/2014/sustainable/declaracion.html> (12 de marzo de 2016).
- Vincentnathan, L.; Vincentnathan, S. G., e Smith, N., "Catholics and Climate Change Skepticism", *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, vol. 20, n.º 2, pp.: 125-149; cfr. tamén Reno, R. R., "The weakness of Laudato si'", *First Things*, 1 de xullo de 2015, <http://www.firstthings.com/web-exclusives/2015/07/the-weakness-of-laudato-si> (1 de abril de 2016).
- Xoán Paulo II, *Mensaje para la XXIII Jornada Mundial de la Paz 1990, Paz con Dios, paz con toda la creación*, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/es/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_19891208_xxiii-world-day-for-peace.html (2 de febreiro de 2016).
- Xoán Paulo II, *Audiencia General*, 17 de xaneiro de 2001, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/es/audiencias/2001/documents/hf_jp-ii_aud_20010117.html (12 de marzo de 2016).

NOTAS

- 1 "A utilización masiva dos combustibles fósiles, que fai o corazón do sistema enerxético mundial, causa profundas perturbacións no clima do planeta e acidifica os nosos océanos. O quecemento global e os extremos climáticos a el asociados deberán alcanzar niveis inauditos cando os nosos fillos herden o planeta; mentres, o 40% dos pobres do mundo, que representan un papel ínfimo como xeradores de contaminación, son os que máis sufrirán"; Pontificia Academia das Ciencias e Pontificia Academia das Ciencias Sociais, *Declaración conjunta sobre "Humanidade e natureza sustentables: a nosa responsabilidade"*, Cidade do Vaticano, 6 de maio de 2014, <http://www.casinapioiv.va/content/accademia/en/events/2014/sustainable/declaracion.html> (12 de marzo de 2016).
- 2 Nese informe acórdanse tres conclusións decisivas para orientar a axenda climática dos próximos decenios: 1.- O cambio climático é un fenómeno incuestionable de carácter antropoxénico, causado pola potenciación do efecto invernadoiro da atmosfera como consecuencia das emisións de gases de efecto invernadoiro (EGEI) producidas pola actividade humana; 2.- Para que os efectos do quecemento do planeta non sexan devastadores para a vida humana e dos ecosistemas, debería lograrse que a temperatura da Terra non subise máis de 2°C con respecto á etapa anterior á Revolución Industrial; e 3.- Para lograr eses resultados, é necesario, antes de 2050, limitar as EGEI por debaixo dos niveis de 1990, de xeito que en ningún caso se superen as 450 partículas por millón (ppm); cfr. Bellver Capella, V., "El Derecho frente al cambio climático: ascenso y decadencia del Protocolo de Kyoto", en Fernández, E., e Garibo, A. P., (eds.), *El futuro de los derechos humanos*, Tirant lo Blanch, Valencia, 2016, pp. 208-238.
- 3 Xoán Paulo II, *Mensaje para la XXIII Jornada Mundial de la Paz 1990, Paz con Dios, paz con toda la creación*, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/es/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_19891208_xxiii-world-day-for-peace.html (2 de febreiro de 2016).
- 4 "A crise ecolóxica pon en evidencia a urxente necesidade moral dunha nova solidariedade, especialmente nas relacións entre os países en vías de desenvolvemento e os países altamente industrializados. Os Estados deben mostrarse cada vez máis solidarios e complementarios entre si en promover o desenvolvemento dun ambiente natural e social pacífico e saudable. Non se lles pode pedir, por exemplo, aos países recentemente industrializados que apliquen ás súas incipientes industrias certas normas ambientais restritivas se os Estados industrializados non as aplican primeiro a si mesmos. Pola súa banda, os países en vías de industrialización non poden moralmente repetir os erros cometidos por outros países no pasado, continuando a deterioración do ambiente con produtos contaminantes, deforestación excesiva ou explotación ilimitada dos recursos que se esgotan. Neste mesmo contexto, é urxente atopar unha solución ao problema do tratamento e eliminación dos residuos tóxicos"; *ibidem*, n.º 10.
- 5 *Ibidem*, n.º 11.
- 6 "A sociedade actual non atopará unha solución ao problema ecolóxico se non revisa seriamente o seu estilo de vida. En moitas partes do mundo esta mesma sociedade inclínase ao hedonismo e ao consumismo, pero permanece indiferente aos danos que estes causan. Como xa sinaléi, a gravidade da situación ecolóxica demostra o profunda que é a crise moral do home. Se falta o sentido do valor da persoa e da vida humana, aumenta o desinterese polos demais e pola terra. A austeridade, a temperanza, a autodisciplina e o espírito de sacrificio deben conformar a vida de cada día co fin de que a maioría non teña que sufrir as consecuencias negativas da negligencia duns poucos.

Hai, pois, unha urxente necesidade de educar na responsabilidade ecolóxica: responsabilidade con nós mesmos e cos demais, responsabilidade co ambiente. É unha educación que non pode basearse simplemente no sentimento ou nunha veledade indefinida. O seu fin non debe ser ideolóxico nin político, e a súa formulación non pode fundamentarse no rexeitamento do mundo moderno ou no desexo vago dun retorno ao «paraíso perdido». A verdadeira educación da responsabilidade leva consigo unha conversión auténtica no xeito de pensar e no comportamento”; *ibidem*, n.º 13.

- 7 “A crise ecolóxica –repeto unha vez máis– é un problema moral.

Mesmo os homes e as mulleres que non teñen particulares conviccións relixiosas, polo sentido das súas propias responsabilidades ante o ben común, recoñecen o seu deber de contribuír ao saneamento do ambiente. Con maior razón aínda, os que cren en Deus creador, e, polo tanto, están convencidos de que no mundo existe unha orde ben definida e orientada a un fin deben sentirse chamados a interesarse por este problema. Os cristiáns, en particular, descubren que o seu labor dentro da creación, así como os seus deberes coa natureza e o Creador, forman parte da súa fe. Eles, polo tanto, son conscientes do amplo campo de cooperación ecuménica e interreligiosa que se abre aos seus ollos”; *ibidem*, n.º 15.

- 8 *Ibidem*, n.º 16.

- 9 En *Laudato si’* o papa distingue entre unha aproximación mística e outra panteísta á natureza: “San Juan de la Cruz ensinaba que todo o bo que hai nas cousas e experiencias do mundo «está en Deus eminentemente en infinito xeito, ou, por mellor dicir, cada unha destas grandezas que se din é Deus» [161]. Non é porque as cousas limitadas do mundo sexan realmente divinas, senón porque o místico experimenta a íntima conexión que hai entre Deus e todos os seres, e así «sente ser todas as cousas Deus» [162]. Se o admira a grandeza dunha montaña, non pode separar iso de Deus, e percibe que esa admiración interior que el vive debe depositarse no Señor”; Francisco, *Carta Encíclica Laudato si’*, 24 de maio de 2015, n.º 234; http://w2.vatican.va/content/francesco/es/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html (12 de marzo de 2016).

- 10 Xoán Paulo II, *Mensaxe para a XXXII Xornada Mundial da Paz*, cit., n.º 10.

- 11 “3. (...) o señorío do home non é “absoluto, senón ministerial, reflexo real do señorío único e infinito de Deus. Por iso, o home debe vivilo con sabedoría e amor, participando da sabedoría e do amor inconmensurables de Deus” (*Evangelium vitae*, 52). Na linguaxe bíblica “dar o nome” ás criaturas (cf. Xn 2, 19-20) é o signo desta misión de coñecemento e de transformación da realidade creada. É a misión non dun dono absoluto e incensurable, senón dun administrador do reino de Deus, chamado a continuar a obra do Creador, unha obra de vida e de paz. A súa tarefa, definida no libro da Sabedoría, é a de gobernar “o mundo con santidade e xustiza” (*Sb* 9, 3).

Por desgraza, se a mirada percorre as rexións do noso planeta, enseguida nos decatamos de que a humanidade defraudou as expectativas divinas. Sobre todo no noso tempo, o home devastou sen vacilación chairas e vales boscosos, contaminou as augas, deformou o hábitat da terra, fixo irrespirable o aire, alterou os sistemas hidroxecolóxicos e atmosféricos, desertizou espazos verdes, realizou formas de industrialización salvaxe, humillando –cunha imaxe de Dante Alighieri (*Paraíso*, XXII, 151)– o “xardín” que é a Terra, a nosa morada.

4. É preciso, pois, estimular e soste a “conversión ecolóxica”, que nestes últimos decenios fixo a humanidade máis sensible respecto á catástrofe cara á cal se estaba a encamiñar. O home non é xa “ministro” do Creador. Pero, autónomo déspota, está a comprender que debe finalmente deterse ante o abismo”. Xoán Paulo II, *Audiencia Xeral*, 17 de enero de 2001, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/es/audiences/2001/documents/hf_jp-ii_aud_20010117.html (12 de marzo de 2016).

- 12 Bieito XVI, *Carta Encíclica Caritas in Veritate*, n.º 48, http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/es/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html (10 de marzo de 2016).

- 13 *Ibidem*, n.º 49.

- 14 “As sociedades tecnoloxicamente avanzadas poden e deben diminuír o propio gasto enerxético, ben porque as actividades manufatureiras evolucionan, ben porque entre os seus cidadáns se difunde unha maior sensibilidade ecolóxica. Ademais, débese engadir que hoxe se pode mellorar a eficacia enerxética e ao mesmo tempo progresar na busca de enerxías alternativas. Pero é tamén necesaria unha redistribución planetaria dos recursos enerxéticos, de maneira que tamén os países que non os teñen poidan acceder a eles. O seu destino non pode deixarse en mans do primeiro que chega ou depender da lóxica do máis forte”; *Ibidem*, n.º 49.

- 15 *Ibidem*, n.º 50.

- 16 “Porque hai unha verdadeira «débeda ecolóxica», particularmente entre o Norte e o Sur, relacionada con desequilibrios comerciais con consecuencias no ámbito ecolóxico, así como co uso desproporcionado dos recursos naturais levado a cabo historicamente por algúns países”; Francisco, *Carta Encíclica Laudato si’*, cit., n.º 51.

- 17 Bieito XVI, *Carta Encíclica Caritas in Veritate*, cit., n.º 51.

- 18 Bieito XVI, *Mensaxe para a XLIII Xornada Mundial da Paz 2010: Se queres promover a paz, protexe a creación*, n.º 4; http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/es/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20091208_xliiii-world-day-peace.html (12 de marzo de 2016).

- 19 *Ibidem*, n.º 8.

- 20 Bieito XVI, *Carta ao patriarca ecuménico de Constantinopla con ocasión do VII Simposio sobre o tema “Relixión, ciencia e medio ambiente”*, 1 de setembro de 2007, http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/es/letters/2007/documents/hf_ben-xvi_let_20070901_symposium-environment.html (10 de abril de 2016).

- 21 Francisco, *Discurso aos participantes no encontro “Xustiza ambiental e cambio climático” organizado pola Fondazione per lo Sviluppo Sostenibile*, Cidade do Vaticano, 11 de setembro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2015/september/documents/papa-francesco_20150911_fondazione-sviluppo-sostenibile.html (10 de marzo de 2016).

- 22 *Ibidem*.

- 23 Francisco, *Discurso aos ministros do Ambiente da Unión Europea*, Cidade do Vaticano, 16 de setembro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2015/september/documents/papa-francesco_20150916_ministri-ambiente-unione-europea.html (12 de marzo de 2016).

- 24 Francisco, Francisco, *Encontro cos membros da Asemblea Xeral da Organización das Nacións Unidas*, Nova York, 25 de setembro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2015/september/documents/papa-francesco_20150925_onu-visita.html (12 de marzo de 2016).
- 25 “Penso nos máis desfavorecidos, naqueles que, pola falta de protección social, sofren as nocivas consecuencias dunha crise económica persistente ou de fenómenos relacionados coa corrupción e o mal goberno, ademais de padecer os cambios climáticos que afectan á súa seguridade alimentaria. Son persoas, non números, e reclaman que as apoíemos, para poder mirar ao futuro cun mínimo de esperanza. Piden aos gobernos e ás institucións internacionais que actúen canto antes, facendo todo o posible, sobre aquilo que dependa da súa responsabilidade”; Francisco, *Mensaxe para a Xornada Mundial da Alimentación 2015*, 16 de outubro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/messages/food/documents/papa-francesco_20151016_messaggio-giornata-alimentazione.html (12 de marzo de 2016).
- 26 “Por iso, espero que a COP21 leve a concluír un acordo global e «transformador» baseado nos principios de solidariedade, xustiza, equidade e participación, e orientando á consecución de tres obxectivos, á vez complexos pero interdependentes: o alivio do impacto do cambio climático, a loita contra a pobreza e o respecto da dignidade humana”; Francisco, *Discurso na Oficina das Nacións Unidas en Nairobi*, 26 de novembro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2015/november/documents/papa-francesco_20151126_kenya-unon.html (12 de marzo de 2016).
- 27 “Dentro de poucos días comezará en París un importante encontro sobre o cambio climático, onde a comunidade internacional como tal se enfrontará de novo a esta problemática. Sería triste e, a través de dicir, ata catastrófico que os intereses particulares prevalezan sobre o ben común e leven a manipular a información para protexer os seus propios proxectos”; *ibidem*.
- 28 *Intervención da Santa Sé no Cumio do Clima*, Asemblea Xeral das Nacións Unidas, Nova York, 23 de setembro de 2014, http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/parolin/2014/documents/rc_seg-st_20140923_parolin-onu-clima_en.html (12 de marzo de 2016).
- 29 Parolin, P., *Intervención da Santa Sé na XXI Conferencia de Estados Partes na Convención (COP21)*, París, 30 de novembro de 2015, http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/parolin/2015/documents/rc_seg-st_20151130_parolin-cop-21_it.html (22 de xuño de 2016).
- 30 *Ibidem*.
- 31 *Ibidem*.
- 32 Malia que algúns autores quixeron atopar o sustento teolóxico para a formulación ecolóxica de Francisco en Leonardo Boff, parece aventurado afirmalo: non só porque o papa non o cita en ningún momento (e si cita, en cambio, outros teólogos, de modo moi destacado a Romano Guardini), senón porque o papa parece apoiarse na teoloxía da creación tal como foi desenvolvida polos seus dous predecesores e non suxerir un desenvolvemento teolóxico particular. Actuar así é perfectamente concorde co feito de que o seu principal obxectivo non sexa teórico (facer novas consideracións sobre o xeito de formular as relacións do ser humano coa natureza), senón práctico (conseguir que o ser humano realmente se relacione coa natureza como o maxisterio da Igrexa vén dicindo que debe facelo); cfr. Hamilton, C., “The Sacrament of Creation: What Can We Expect from Pope Francis’s Ecological Encyclical?”, *ABC Religion and Ethics*, 4 de marzo de 2016, <http://clivehamilton.com/the-sacrament-of-creation-what-can-we-expect-from-pope-franciss-ecological-encyclical/#sthash.SjwQJUoh.dpuf> (12 de marzo de 2016).
- 33 Como veremos máis adiante, non é exaxerado dicir que o papa Francisco desenvolveu unha estratexia dirixida a conseguir que a súa mensaxe acerca do cambio climático contribuíse a conseguir os mellores acordos na COP21 de París. Nesa liña pode inscribirse o congreso xunxunto que celebraron a Pontificia Academia das Ciencias e a Pontificia Academia das Ciencias Sociais en 2014. Na súa declaración xunxunta ao final do congreso atopamos moitas ideas xa apuntadas anteriormente por Francisco e que despois quedaron reflectidas na súa encíclica *Laudato si’*. Unha delas é a de incidir na gravidade da situación actual: “... hoxe alteramos o noso contorno natural ata tal punto que os científicos definen a época actual como a Era do Antropoceno, é dicir, unha época en que a man do home, a través da utilización dos combustibles fósiles, está a causar un impacto decisivo no planeta. Se a actual tendencia continúa, este século será testemuña de cambios climáticos inauditos e dunha destrución sen precedentes dos ecosistemas, con graves consecuencias para todos nós”; Pontificia Academia das Ciencias e Pontificia Academia das Ciencias Sociais, *Declaración xunxunta sobre “Humanidade e natureza sustentables: a nosa responsabilidade”*, Cidade do Vaticano, 6 de maio de 2014, <http://www.casinapioiv.va/content/accademia/en/events/2014/sustainable/declaracion.html> (12 de marzo de 2016).
- 34 É interesante facer notar que o propio papa quixo recordar que a encíclica *Laudato si’* pasaba a engrosar o maxisterio social da Igrexa: “Espero que esta carta encíclica, que se agrega ao maxisterio social da Igrexa, nos axude a recoñecer a grandeza, a urxencia e a fermosura do desafío que se nos presenta”; *Carta Encíclica Laudato si’*, cit., n.º 15.
- 35 Na súa intervención ante a Asemblea Xeral das Nacións Unidas de 2015, o presidente Obama uniuse á posición do papa de considerar que o cambio climático afectará aos máis desfavorecidos e que temos un deber moral de loitar para combatelo: “All of our countries will be affected by a changing climate. But the world’s poorest people will bear the heaviest burden – from rising seas and more intense droughts, shortages of water and food. We will be seeing climate change refugees. As His Holiness Pope Francis has rightly implored the world, this is a moral calling”; Obama, B., “Remarks by the President on Sustainable Development Goals”, The White House. Office of the Press Secretary, 27 de setembro de 2016, <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2015/09/27/remarks-president-sustainable-development-goals> (5 de marzo de 2016).
- 36 Cfr. Grunwald, M., “Why the Pope is wrong about climate”, *Politico*, 25 de setembro de 2015, <http://www.politico.com/agenda/story/2015/09/why-the-pope-is-wrong-about-climate-000257> (5 de marzo de 2016).
- 37 Cfr. Vincentnathan, L.; Vincentnathan, S. G., e Smith, N., “Catholics and Climate Change Skepticism”, *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, vol. 20, n.º 2, pp.: 125-149; cfr. tamén R. R. Reno, “The weakness of *Laudato si’*”, *First Things*, 1 de xullo de 2015, <http://www.firstthings.com/web-exclusives/2015/07/the-weakness-of-laudato-si> (1 de abril de 2016).

- 38 Cfr. Maibach, E.; Leiserowitz, A.; Roser-Renouf, C.; Myers, T.; Rosenthal, S., e Feinberg, G., *The Francis Effect: How Pope Francis Changed the Conversation about Global Warming*, George Mason University Center for Climate Change Communication, Fairfax (Virxinia), 2015, http://environment.yale.edu/climate-communication-OFF/files/The_Francis_Effect.pdf (10 de maio de 2016).
- 39 Francisco, *Carta Encíclica Laudato si'*, cit., n.º 23.
- 40 *Ibíd.*, n.º 23.
- 41 *Ibíd.*, n.º 24.
- 42 *Ibíd.*, n.º 161.
- 43 *Ibíd.*, n.º 51.
- 44 *Ibíd.*, n.º 165.
- 45 Parolin, P., *Intervención da Santa Sé no Cumio do Clima*, cit.
- 46 Parolin, P., *Intervención da Santa Sé na XXI Conferencia de Estados Partes na Convención (COP21)*, cit.
- 47 Francisco, *Carta encíclica Laudato si'*, cit., n.ºs 106 ss.
- 48 *Ibíd.*, n.º 51.
- 49 O papa avoga por un “cambio concibido non como algo que un día chegará porque se impuxo tal ou cal opción política ou porque se instaurou tal ou cal estrutura social. Dolorosamente sabemos que un cambio de estruturas que non vén acompañado dunha sincera conversión das actitudes e do corazón acaba a longo ou a curto prazo por burocratizarse, corromperse e sucumbir. Hai que cambiar o corazón. Por iso me gusta tanto a imaxe do proceso, os procesos, onde a paixón por sementar, por regar serenamente o que outros verán florecer, substitúe a ansiedade por ocupar todos os espazos de poder dispoñibles e ver resultados inmediatos. A opción é xerar procesos e non por ocupar espazos”; papa Francisco, *Discurso no II Encontro Mundial dos movementos populares*, Santa Cruz de la Sierra, 9 de xullo de 2016, n.º 2, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2015/july/documents/papa-francesco_20150709_bolivia-movimenti-popolari.html (12 de marzo de 2016).
- 50 “O consumismo obsesivo é o reflexo subxectivo do paradigma tecnoeconómico”; Francisco, *Carta Encíclica Laudato si'*, cit., n.º 203.
- 51 Este concepto, ao que recorre o papa con frecuencia, quedou plasmado con toda claridade na súa exhortación apostólica *Evangelii Gaudium*: “Case sen advertirlo, volvémonos incapaces de compadecernos ante os clamores dos outros, xa non choramos ante o drama dos demais nin nos interesa coidalos, como se todo fose unha responsabilidade allea que non nos incumbe. A cultura do benestar anestésianos e perdemos a calma se o mercado ofrece algo que aínda non compramos, mentres todas esas vidas truncadas por falta de posibilidades nos parecen un mero espectáculo que de ningún xeito nos altera” (n.º 51).
- 52 Francisco, *Carta Encíclica Laudato si'*, cit., n.º 208.
- 53 *Ibíd.*, n.º 212.
- 54 “A educación na responsabilidade ambiental pode alentar diversos comportamentos que teñen unha incidencia directa e importante no coidado do ambiente, como evitar o uso de material plástico e de papel, reducir o consumo de auga, separar os residuos, cocinar só o que razoablemente se poderá comer, tratar con coidado os demais seres vivos, utilizar transporte público ou compartir un mesmo vehículo entre varias persoas, plantar árbores, apagar as luces innecesarias”; *Ibíd.*, n.º 211.
- 55 *Ibíd.*, n.º 166.
- 56 “No relacionado co cambio climático, os avances son lamentablemente moi escasos. A redución de gases de efecto invernadoiro require honestidade, valentía e responsabilidade, sobre todo dos países máis poderosos e máis contaminantes. A Conferencia das Nacións Unidas sobre o desenvolvemento sustentable denominada Río+20 (Río de Janeiro 2012) emitiu unha extensa e ineficaz declaración final. As negociacións internacionais non poden avanzar significativamente polas posicións dos países que privilexian os seus intereses nacionais sobre o ben común global. Os que sufriran as consecuencias que nós intentamos disimular recordarán esta falta de conciencia e de responsabilidade. Mentres se elaboraba esta encíclica, o debate adquiriu unha particular intensidade. Os crentes non podemos deixar de pedirlle a Deus polo avance positivo nas discusións actuais, de maneira que as xeracións futuras non sufran as consecuencias de imprudentes retardos”; *Ibíd.*, n.º 169.
- 57 *Ibíd.*, n.º 167.
- 58 Cfr. *ibíd.*, n.º 167.
- 59 “Se a información obxectiva leva a prever un dano grave e irreversible, aínda que non haxa unha comprobación indiscutible, calquera proxecto debería deterse ou modificarse. Así, invértese o peso da proba, xa que nestes casos hai que achegar unha demostración obxectiva e contundente de que a actividade proposta non lle vai xerar danos graves ao ambiente ou aos que o habitan”; *Ibíd.*, n.º 186.
- 60 *Ibíd.*, n.º 171.
- 61 “Por iso, volveuse urxente e imperioso o desenvolvemento de políticas para que nos próximos anos a emisión de dióxido de carbono e doutros gases altamente contaminantes sexa reducida drasticamente; por exemplo, substituíndo a utilización de combustibles fósiles e desenvolvendo fontes de enerxía renovable”. *Ibíd.*, n.º 26 e tamén n.º 165.
- 62 “Sabemos que é inostible o comportamento daqueles que consomen e destrúen máis e máis, mentres outros aínda non poden vivir de acordo coa súa dignidade humana. Temos que convencernos de que desacelerar un determinado ritmo de produción e de consumo pode dar lugar a outro modo de progreso e desenvolvemento”; *ibíd.*, n.º 191.
- 63 “Por iso chegou a hora de aceptar certo decrecemento nalgunhas partes do mundo achegando recursos para que se poida crecer de maneira sa noutras partes”; *ibíd.*, n.º 193.

- 64 Sobre esta cuestión, cfr. Ballesteros, J., "La insostenibilidad de la globalización existente: de la financiarización a la ecologización de la economía y la sociedad", *Revista de la Facultad de Ciencias Sociales y Jurídicas de Elche*, vol. 1, n.º 8 (2012), pp. 15-36; Ballesteros, J., "El papa Francisco, crítico del utilitarismo", en Hermida, C., e Santos, J. A., (eds.), *Una filosofía del Derecho en acción. Homenaje al prof. Andrés Ollero*, Congreso dos Deputados, Madrid, 2015, pp. 2613-2626.
- 65 *Ibíd.*, n.º 189.
- 66 *Ibíd.*, n.º 194.
- 67 *Ibíd.*, n.º 197.
- 68 Cfr. *ibíd.*, nn. 197-201.
- 69 *Ibíd.*, n.º 204.
- 70 *Ibíd.*, n.º 114.
- 71 "Hoxe todo entra dentro do xogo da competitividade e da lei do máis forte, onde o poderoso come o máis débil. Como consecuencia desta situación, grandes masas da poboación vense excluídas e marxinaadas: sen traballo, sen horizontes, sen saída. Considérase o ser humano en si mesmo como un ben de consumo, que se pode usar e logo tirar. Demos inicio á cultura do «descarte», que, ademais, se promove. Xa non se trata simplemente do fenómeno da explotación e da opresión, senón de algo novo: coa exclusión queda afectada na súa mesma raíz a pertenza á sociedade en que se vive, pois xa non se está nela abaixo, na periferia, ou sen poder, senón que se está fóra"; Francisco, *Exhortación Apostólica Evangelii Gaudium*, 24 de novembro de 2013, n.º 53, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html (acceso 12 de marzo de 2016). Este concepto é nuclear no maxisterio social do papa.
- 72 Francisco, *Discurso na Oficina das Nacións Unidas en Nairobi*, 26 de novembro de 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2015/november/documents/papa-francesco_20151126_kenya-unon.html (12 de marzo de 2016).
- 73 Francisco, *Carta encíclica Laudato si'*, cit., n.º 210.